

Цитування:

Пашкова Н. І. Еволюція співвідношення термінів *знак* і *символ* у загальній семіотиці, лінгвістиці та культурології. *Культура і сучасність* : альманах. № 1. Київ : ІДЕЯ ПРИНТ, 2020. С. 32-38.

Pashkova N. (2020). Evolution of correlation of terms *sign* and *symbol* in general semiotics, linguistics, and cultural studies. *Kultura i suchasnist: almanakh*, 1, 32-38 [in Ukrainian].

Пашкова Надія Ігорівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української філології
та славістики Київського національного
лінгвістичного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2567-8235>
pashkova.nadia@gmail.com

ЕВОЛЮЦІЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕРМІНІВ *ЗНАК* І *СИМВОЛ* У ЗАГАЛЬНІЙ СЕМІОТИЦІ, ЛІНГВІСТИЦІ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Метою статті є аналіз поглядів щодо співвідношення знака і символу у сучасних лінгвістичних і культурологічних дослідженнях та формулювання теоретичного висновку задля уникнення різночитань у наукових працях. **Методологія** дослідження ґрунтується на застосуванні міждисциплінарного підходу до вивчення центральних понять семіотики, мовознавства та культурології. Крім загальнонаукових методів аналізу й синтезу, використано культурно-генетичний метод, лінгвістичні методи: описовий, зіставний, функціонального та концептуально-ідеографічного аналізу. **Наукова новизна** дослідження полягає у тому, що в ньому вперше виявлено причини відмінного трактування співвідношення знака і символу у традиційній семіотиці, сучасному мовознавстві та культурології, а також сформульовано рекомендації щодо їх визначення. **Висновки.** Доведено, що протиставлення знака і символу в сучасній гуманітарній науці ґрунтується на трактуванні особливої знаковості символу, яка відрізняє його від решти класифікованих Ч. Пірсом знаків у традиційній семіотиці. Генетично символ є знаком, який розвинув особливі надзнакові антропогенні властивості, протиставивши себе іншим знакам, що, однак, не знімає повністю його знакових властивостей і функцій.

Ключові слова: знак, символ; семіотика, лінгвістика, культурологія.

Пашкова Надежда Игоревна, кандидат филологических наук, доцент кафедры украинской филологии и славистики Киевского национального лингвистического университета

Эволюция соотношения терминов *символ* и *знак* в общей семиотике, лингвистике и культурологии

Цель статьи – анализ взглядов на соотношение знака и символа в современных лингвистических и культурологических исследованиях, а также формулировка теоретического вывода во избежание разночтений в научных трудах. **Методология исследования** основана на применении междисциплинарного подхода к изучению центральных понятий семиотики, языкознания и культурологии. Кроме общенаучных методов анализа и синтеза, использованы культурно-генетический метод и такие лингвистические методы, как: описательный, сопоставительный, методы функционального и концептуально-идеографического анализа. **Научная новизна** исследования заключается в том, что в ней впервые выявлены причины различия в трактовке соотношения знака и символа в традиционной семиотике, современном языкознании и в культурологии, а также сформулированы рекомендации по их определению. **Выводы.** Доказано, что противопоставление знака и символа в современной гуманитарной науке основано на трактовке особой знаковости символа, которая отличает его от остальных знаков, классифицированных Ч. Пирсом в традиционной семиотике. Генетически символ является знаком, развившим особые надзнаковые антропогенные свойства, противопоставив себя другим знакам, что, однако, не снимает полностью его знаковых свойств и функций.

Ключевые слова: знак, символ; семиотика, лингвистика, культурология.

Pashkova Nadiia, Ph.D. (Philology), Associate Professor, Chair of Ukrainian Philology and Slavic Studies, Kyiv National Linguistic University

Evolution of correlation of terms *sign* and *symbol* in general semiotics, linguistics, and cultural studies

The purpose of the article is to analyze the views on the relation between sign and symbol in modern linguistics and cultural studies and to formulate a theoretical conclusion in order to avoid misunderstandings in scientific works. **The methodology** is based on the application of an interdisciplinary approach to the study of the central concepts of semiotics, linguistics, and cultural studies. In addition to general scientific methods of analysis and synthesis, a cultural-genetic method was used, as well as such linguistic methods as descriptive, comparative, methods of functional and conceptual-ideographic analysis. **The scientific novelty** of the study is that it first revealed the cause of differences in the interpretation of the relation between sign and symbol in traditional semiotics, modern linguistic and cultural studies, and formulated recommendations for

their definition. **Conclusions.** It is proved that the opposition of sign and symbol in modern humanities is based on the special symbolism of the symbol, which distinguishes it from the other signs, classified by Ch. Peirce in traditional semiotics. Genetically, a symbol is a sign that has developed particular anthropogenic trait distinctions, contrasting with other signs, which nevertheless does not completely remove its sign properties and functions.

Key words: sign, symbol; semiotics, linguistics, cultural studies.

Актуальність теми. Знакова теорія є наріжним каменем у теоретичних засадах як сучасної лінгвістичної семантики та ономаціології, так і семіотики культури. Однак у новітніх дослідженнях з лінгвістичної семантики та культурології співвідношення термінів *знак* і *символ* відмінні від класичного, що спричиняє низку теоретичних та практичних проблем, різночитань, непорозумінь і потребує визначеності. У статті розглядається еволюція співвідношення понять *знак* і *символ* у загальній семіотиці Ч. С. Пірса, у лінгвістичній теорії Ф. де Соссюра та постсоссюріанстві, а також у сучасній культурологічній теорії Е. Кассіра та його послідовників.

Аналіз досліджень та публікацій. Відмінне від класичного трактування співвідношення знака і символу притаманне постструктуралізму Р. Барта [2], сучасній філософії культурології Е. Кассіра [6], постмодернізму Ж. Бодрійяра [3], У. Еко [18]. Досліджувана проблема сформульована або імпліцитно наявна у працях Н. Арутюнової [1], Н. Мечковської [9], Н. Слухай (Молотаєвої) [15], Н. Пашкової [10; 11; 12] та ін. Найбільш докладно сучасний стан розробленості цього питання викладений у дискусійній праці М. Іванова, автор якої через внутрішню суперечність предмету не сформулював причини розбіжності поглядів і не сформулював чіткого висновку [5].

Метою статті є аналіз поглядів щодо співвідношення знака і символу у сучасних лінгвістичних і культурологічних дослідженнях і формулювання теоретичного висновку задля уникнення різночитань у наукових працях.

Виклад основного матеріалу. Поняття *символ* і протиставлення його знакові виникло ще в давньогрецькій філософії, про що йдеться, зокрема, у діалозі Платона «Кратіл» [13, 614 – 679]. Традиційна загальна семіотика послуговується типологією знаків Ч. С. Пірса, первісно застосованою ним у загальній логіці і згодом екстрапольованою на всі семіотичні системи гуманітарних наук [19]. Ч. Пірс виділив і протиставив на підставі співвідношення форми і змісту, за характером репрезентаційних відношень та за ступенем конвенціональності три види елементарних знаків: ікони, індекси та символи. Іконами, копіями або образними знаками Ч. Пірс назвав знаки, форма та зміст яких подібні якісно та структурно. Іконічні знаки поділяються на образи або зображення, діаграми

та метафори. Другим типом – індексами – Ч. Пірс називає вказівні знаки: сигнали та симптоми, чий форма та зміст суміжні в просторі або часі. Індекс є знаком, що відображає позначуваний об'єкт на основі динамічного (включаючи просторовий) зв'язку з цим об'єктом, з одного боку, та з відчуттями або пам'яттю того, кому він служить знаком, з іншого. Отже, індекси певною мірою фізично пов'язані з позначуваними об'єктами асоціацією за суміжністю. Існує очевидна аналогія між протиставленням ікон та індексів з одного боку, та метафори й метонімії, з іншого, що дозволяє розглядати метафору як іконічний, а метонімію – як індексальний тип семантичної транспозиції. Інтерпретація індексів неможлива без знання контексту, в якому вони вжиті. Третім різновидом системи елементарних знаків у класифікації Пірса є символ – знак, співвіднесеність якого з об'єктом має характер умовного, а не умотивованого, як у решти знаків, зв'язку, і який унаслідок цього реалізується в кожному окремому випадку у вигляді різних утілень [10, 84]. Форма символічних знаків не вказує на їхній зміст, оскільки про ці зв'язки невідомо, забуто, попри те, що символ продукується на базі решти двох “конкретних” знаків. Символ є поняттєвим знаком, оскільки утворюється виключно інтерпретацією, здійсненою людиною [19, II, 229].

Виділивши три типи знаків, Ч. Пірс підкреслював, що між ними немає жорстких меж і цілком можливий перехід одного в інший [19, II, 248]. Індексальність до певної міри властива усім знакам, отже, не існує символів у чистому вигляді, що й неможливо в принципі на логічних засадах. Саме те, що всі знаки виникають як індекси, спричиняє різночитання у трактуванні знаків окремими інтерпретаторами. Символ як генетично іконічний знак та його позначуване повинні мати спільні риси – асоціативну підставу для утворення нового значення. Мотивація символів закладається комунікативною спільнотою на основі асоціації за подібністю, метафори та метонімії в етнокультурній традиції. Без людського фактору конвенціональні символічні знаки неможливі, індекси читають і тварини. Дифузність знаків визнають і сучасні дослідники семіотики культури. «Символи ... розвиваються з інших знаків, надто іконічних або змішаних знаків, які поділяють природу ікон і символів», – вважає Н. Мечковська [9, 133]. Отже, у зміст символу входять індексальний і іконічний

елементи, що спричиняє різночитання у визначенні і трактуванні конкретних явищ інтерпретаторами [10, 85].

У семіологічній теорії Ф. де Соссюра мова уперше тлумачиться як «система знаків, що виражають ідеї. Лінгвістика є частиною семіології – науки, що вивчає життя знаків у житті суспільства» [16, 40]. Але, як згодом виявилось, ієрархія мовних знаків у Ф. де Соссюра відмінна від пірсівської. Символ не є одним із знаків, він протиставляється знакові як позначення і позначуване, формальний і смисловий бік мовної одиниці. Базовими якостями знака, за Соссюром, є його довільність і немотивованість. Символ же, принципово є натуральним і як такий, мотивованим [16, 101]. Усередині семіології успадкованої від Соссюра, проблема відношення символу і знака у знакових системах дискутується й донині, однак історичний досвід гуманітарних наук остаточно не сформулював цього протиставлення. Наразі проблема знаковості розривається між символічними і формальними способами її розгляду [5, 50].

М. Іванов трактує мову у постсоссюрівській парадигмі як онтологічну *єдність* та *протиріччя* формально-знакових та природно-виразно-символічних властивостей [5, 52]. У його теорії мовний знак і символ мають смислове розрізнення. Знак є найпростішим початком символу, а символ – найскладнішим підсумком смислового становлення знака. Для знака характерною є гранична простота функціонального змістового визначення, що виявляється в значенні. У символі ж головним є зміст. Найважливішими феноменологічними характеристиками символу є смисл і підпорядкована смислу знакова виразність. Безкінечна складність внутрішнього смислового визначення є найважливішою рисою символу, що протистоїть його знаковій простоті. Співвідношення знака і символу у мові діалектичне, взаємне: символ прагне до знаковості, аби розвинути в собі риси внутрішньої формалізації в аспектах змісту і вираження, це його виражальний досвід; знак прагне стати символом, що є його змістовим досвідом [5, 51].

Основним аспектом протиставлення знака і символу М. Іванов вважає розбіжність принципів їх системного визначення як вищих матеріальних форм мови. Для знака визначення є категоріально-граматичним, а для символу – образно-смисловим. Знак указує на категоріальний статус слова у мові, формальні принципи його використання, а символ – на виражальні і зображальні можливості слова, відносну межу розвитку образу. Знак є позитивним визначенням значення слова, а символ – негативним, тобто зміст визначається

відносно чогось іншого, за протиставленням і відмінністю. Символ завжди є експресивним. Він розвивається лише через заперечення зовнішнього контексту, представленого у слові імпліцитно. Натомість у позитивному визначенні знак себе нічому не протиставляє, а виробляє форму свого визначення як свій постійний атрибут [5, 52]. З останнім твердженням М. Іванова важко погодитись, адже, за Соссюром, знак існує лише в системі, а система є сукупністю протиставлень.

У теорії мовного символізму В. Іванова позитивне визначення знака і негативне визначення символу презентується у рамках класифікації Ч. Пірса як внутрішнє родо-видове смислове відношення в слові. Форма і зміст знака і символу розглядаються як системний і контекстний критерії протиставлення. Однак водночас протиставляються щільно пов'язані два принципи системного смислового визначення, що разом утворюють внутрішній позитивний (структурно-мовний парадигматичний) і зовнішній негативний (образно-змістовий) аспекти внутрішньої форми змісту слова у мові.

Теорія М. Іванова побудована на аксіомі про те, що мовний знак характеризується символічними властивостями. Основна одиниця мови – слово – тлумачиться як єдність знака і символу [5, 81, 71]. При цьому, за М. Івановим, знак і символ у слові *єдині* і *протиставні*, і переходять одне в одне. Пріоритетом формальної, власне знакової якості знака є тотожність системі. Для символу ж на першому плані стоїть значеннєвість. Символу властива смислова континуальність, а знакові – дискретність, обмежена контекстом. Найсуттєвішими М. Іванов вважає такі відмінності знака і символу у мові: а) статус знака і символу як двох матеріальних принципів у мові; б) змістові відмінності; в) відношення до системи; г) відношення до контексту. Символ завжди є породженням контексту і завжди виходить за його рамки, що називається символічним перенесенням значення. Форма символу не є випадковою, а в знакові є ефект довільності. Отже, для знака важлива умовність форми, її антиісторичність, а для символу момент природної форми принципово важливий [5, 70]. Стверджуючи, що символ є вершиною смислового становлення знака, водночас М. Іванов заявляє, що абсолютною протилежністю знака є символ. Символ – це іншобуття знака. Символізація повністю визначає перспективу смислового становлення знака [5, 81]. Знак відбиває зовнішню реальність, а символ – суб'єктивну. Символ має афективну природу. Знак формалізує розуміння, а символ – вираження, причому виражальна формалізація символу на відміну від знакової є вторинною,

похідною. При цьому у знакові закладене буття символу. Символу немає там, де відсутній знак, форма умовного позначення. Відмінність знака і символу виявляється також у відношенні до системи. Критерієм системності мовного знака є його окремість, ізольованість, здатність виділити окремий відрізок світу. За Соссюром, його форма довільна [16, 89 – 91]. «Відношення до системи у символі негативне», – категорично декларує М. Іванов [5, 94]. І знову з цим антиструктуралістським твердженням погодитися не можна. Символи не безсистемні, вони складають картину світу.

За М. Івановим, у символі найважливішою є виражальна актуальність, екзистенційність, що зумовлює його змінний характер. Вичерпати символ шляхом логічного аналізу неможливо [5, 93].

За зовнішньою формальною подібністю знака і символу приховано їх глибоку внутрішню онтологічну відмінність. Знак і символ відмінні за семантичною природою: у знакові і символі у знятому вигляді представлено дві абсолютно відмінні реальності. У мові одночасно формуються і закріплюються дві взаємно паралельні системи: знакова і символічна. Поза тим, формально спільним для знака і символу є те, що кожний з них як знаковий модельний об'єкт у змістовому розвитку рухається від реальних до системних семантичних властивостей. Відмінність між формально-знаковим і символічно-системним структуруванням у мові полягає в тому, що з боку знака смислове закріплення його реальних семантичних властивостей у системі має операційне, а з боку символу – концептуальне навантаження. Знак прагне операційного посилення в системі, а символ – концептуального, але при цьому кожний з них рухається від семантики до смислу. Цей рух зустрічний. Зіткнувшись на ґрунті смислу, знак і символ утворюють внутрішню форму мовного вираження.

В основу знака покладено значення, що є цілісним концептом, формалізованим розумінням. Однак його формалізація досягається лише шляхом семантичної абстракції. На відміну від знака, символу бракує концептуальної стабільності, символ операційний, виражальний [5; 96, 98]. Сам знак є не ім'ям об'єкта, а певною формою пізнання людиною реальності. Вершиною змістового становлення знака є здатність до символізації.

У символі вершиною його виразності є знакова форма об'єктивації. Знак через змістовий розвиток прагне стати символом. Символ, розвиваючи свою виражальність, прагне перетворитися на форму об'єктивного позначення, стати знаком. Один в одному символ

і знак, два абсолютно протилежні начала знакового відношення у мові [5, 109].

Сутність символу полягає не в позначенні і не в смислового визначенні, а в особливому символічному відношенні до реальності, у подоланні смислової визначеності, будь-якого змістового обмеження – у нескінченній перспективі змістового становлення знака. Символ трансцендентний, оскільки стоїть поза смисловим визначенням у знакові. Вектор його об'єктивації скерований на опредмечування мотиву [5, 99].

Пояснення явищ символізації М. Іванов зводить до таких:

1) символізація – це довільний процес перетворення людиною предметів довкілля шляхом суб'єктивного переосмислення певного об'єкта і перетворення його у знак;

2) відкриття знака в об'єкті відбувається на вершині цілісного чуттєвого сприйняття об'єкта суб'єктом. За Х.-Г. Гадамером, символ – це збіг чуттєвого і понадчуттєвого [4, 119]. Власним змістом символу має бути дещо понадчуттєве, значуще у соціальному, моральному, естетичному відношенні, що здатне викликати у людини емоції. Лише за допомогою символічної форми ми сприймаємо такі феномени, як прекрасне і огидне, моральне і ганебне, добре та зле. Будь-яке раціональне тлумачення не буде вичерпним і стає достатнім, лише коли підводить до цілісного єдиного розуміння.

3) Зрозумілий об'єктивно, символ є абсолютно умовним, виникає за соціальною конвенцією. Однак при цьому з суб'єктивного боку символ є знаком. Значення знака в символі розкривається як образ. Тому культура, мистецтво символічні. Мова називає, а мистецтво зображає.

4) значення символу важливе для чогось іншого, воно переноситься. Символ відкриває очі людини на світ, показує інше значення реального. Цією властивістю символу користуються митці [5, 112].

У сучасній філософській теорії семіотики склалися два тлумачення символу: широке і вузьке, раціональне та ірраціональне (Н. Арутюнова [1], Ю. Лотман [8]).

Перший (неокантіанський) погляд є раціональним, екстенсивним. Він аналізує контекст, яким обумовлюється символ. Підвалини такого погляду закладені у теорії Е. Кассіра [6], де відсутнє принципове розрізнення символу і метафори. Однак це різні явища, оскільки метафорі властива референція, а символу – абстрактне перенесення значення. За О. Лосевим, для символу важлива така ідея, що не має нічого спільного з його безпосереднім змістом [7, 44]. Н. Арутюнова роз'яснює, що метафора ілюструє символ, але не є символом [1,

44]. На відміну від метафори, символ не є смисловим визначенням [5, 99].

В аргументації другого погляду суттєвою властивістю символу вважається його ірраціональність. У диференційному синтетичному розумінні символ є висновком, що виростає над раціональною сферою значення знака. У ньому немає нічого типового, схожого або порівнюваного, як у метафори. Символ стоїть над порівнянням. Прихильники другого погляду вважають символ найбільш новим і останнім смислом у знакові. За О. Лосєвим, символ не є ані художньою, ані загальномовною метафорою, а нескінченною творчістю нового смислу [7, 156].

Обидва підходи екстенсивно трактують іншобуття символу, визначають його від протилежного. Дослідники завжди намагалися пояснити буття символу, не торкаючись його сутності [5, 85]. Так, російські філософ-символісти (А. Бєлий, В'яч. Іванов) не спромоглися пояснити роль символу у культурних і семіотичних об'єктів, лише додали йому містицизму.

Принциповим для семіотики є питання про первинність знака і вторинність символу. Однак у сучасній семіотиці і культурології склалися два варіанти вирішення цього питання.

Згідно з першим (за Ч. Пірсом), знак є первинним відносно символу. Пірс виходив з онтологічної первинності знака, стверджуючи, що символ виростає зі знака [19, II, 169]. Пірс розумів знакові відношення як накопичення знаком смислових якостей в умовах семіозису. За такого тлумачення, (назвемо його логічним), символ є одним з різновидів знаків.

Згідно з другим поглядом, започаткованим Е. Кассієром, рух від символу до знака є базовим, з якого вже на новому рівні виникає рух від знака до символу [6, 169]. Кассієр виходив з генетичної первинності символу відносно знака і доводив, що знак є вершиною еволюції символічної функції свідомості [6, 186]. У цій теорії враховано обидва боки знакового відношення: і від знака до символу, і навпаки. Перше, знакове відношення – це семіогенез, у якому підготовляються умови для семіозису на знаковому рівні, це еволюція символу як знака. У вторинному відношенні від знака до символу народжується мовний символізм, який можна вважати похідним. За такого тлумачення символ і знак є одиницями одного ряду, назвемо такий підхід антропоцентричним. Як висновок, культура є організацією досвіду людини в символічній формі.

Засадничим постулатом сучасної культурології є визнання символічного характеру культури, обґрунтованого О. Шпенглером, який стверджує, що в основі всіх етнічних культур

лежать прасимволи [17]. Символічна школа пропонує семіотичну концепцію культури, розглядаючи культуру як знакову систему, створену людиною в силу притаманної їй здатності до символізації. Загальновизнаним фактом є те, що в культурі не існує до- або позазнакових утворень [10, 85].

З погляду загальної семіотики і мова, і культура є знаковими системами, що дозволяють застосовувати однакові структурні методи для їх дослідження. Обидві системи мають символічну природу. Основною структурною одиницею мови є слово, культури – образ. Специфіка культурного символізму полягає в тому, що всі культурні знаки є результатом людської діяльності. Культурному символу притаманні образність і мотивованість, комплексність змісту і багатозначність, дифузність значення, національна специфічність, універсальність в окремо взятій культурі та крос-культурність, вбудованість у міф та архетип. Мотивованість символу здійснюється за принципом аналогії, як при утворенні метафори та метонімії.

У структурі символу мотивованість між позначуваним та позначенням має недовільний характер. За походженням символ є іконічним знаком, оскільки його денотат і десигнат мають подібні риси. Іконічний знак подібний до позначуваного, відповідно символ – це умовність, яка не виключає подібності, а пропонує різні варіанти мотивації і відтак, – інтерпретації. З огляду на це символ (предметний, словесний, обрядовий) постає невичерпною когнітивною формою культури. Однак культурні символи не втрачають свою соціальну, етнічну та ін. індексальність. Так, хустка вказує на статус заміжньої жінки і водночас є символом жіноцтва, коса – дівочства, булава – влади тощо.

Крім того, символ є динамічним знаком. Будь-який конкретний знак співвідноситься з певним предметом, знак або сигнал співвідноситься з відповідною річчю єдиним жорстко закріпленим способом, а суто людський символізм характеризується варіативністю: він не жорсткий і статичний, а динамічний і пластичний. Семіотична специфіка символу полягає саме в багатозначності як синхронічної, так і діахронічної, що зумовлює його невичерпність, здатність трактуватися в кожній ситуації і кожним інтерпретатором по-іншому [12, 200].

Важливою рисою культурного символу є його прив'язаність до часу та етносу. Можна навести багато прикладів, де такі символи, як, наприклад, кольори, рослини або тварини, трактуються по-різному в різні часи та в різних народів. Двоїста природа етнокультурного символу виявляється в тому, що він одночасно постає і як інваріантна сутність відносно

історичних змін, і змістове утворення, що трансформується під впливом культурного контексту. Це уможлиблюється тим, що «сміслові потенції символу завжди є ширшими за їх конкретну реалізацію: зв'язки, в які вступає символ за допомогою свого вираження з тим або іншим семіотичним оточенням, не вичерпують усіх його змістових валентностей. Це й утворює той змістовий резерв, за допомогою якого символ може вступати в неочікувані зв'язки, змінюючи свою сутність і деформуючи непередбачуваним чином текстове оточення» [9, 149].

Символ не належить до певного синхронічного зрізу культури, а пронизує її наскрізь. Образно можна назвати символ культурно зашифрованим листом «до запитання». Базовий набір культурних символів забезпечує збереження культурної ідентичності. Якщо символ утрачає безкінечність смислової перспективи, він гине, гасне його культурна перспектива. Проте можлива переінтерпретація культурних символів (що демонструють численні американські кінофільми нібито за мотивами відомих міфів, казок, біографій видатних людей), що несе в собі певну небезпеку декультуризації наступних поколінь, перериває культурну безперервність етносу. Відтак, важливою ознакою символу після іманентної багатозначності є функція акумуляції та трансляції культурної пам'яті. У когнітивній лінгвокультурології символ трактується насамперед як носій культурної інформації.

Е. Сепір виділив дві постійні характеристики символів: «1) кожна символіка передбачає існування значень, що безпосередньо не виводяться з контексту; 2) символ виражає згусток енергії, його реальна значеннєвість є непропорційно більшою, ніж на перший погляд значення, що виражається його формою як такою» [14, 205].

В. Іванов вважає, що у філософії, естетиці та культурології символізм не є знаковим [5, 111]. Цю категоричність слід розуміти так, що у семіотичній теорії мови і культурі знак і символ не перебувають у суворо вертикальних родовидових, відношеннях, символ не є різновидом знаків, вони є одиницями одного ряду, що зумовлює їх складні відношення взаємозв'язку і взаємозалежності.

У культурі й мистецтві символ ідіоматизує і міфологізує картину світу. Він є певною моделлю світу. Споконвіку символізація була виражальним засобом моральних і мистецьких абстракцій, свого часу відбулася релігійна містифікація символу.

У когнітивному аспекті і знак, і символ є певною формою, моделлю розуміння світу, експозиції реальності, за якою стоїть людина.

Критерієм і того, і іншого є людина, суб'єкт. Витлумачуючи символ, суб'єкт споглядає самого себе. З погляду символу, суб'єкт, пройшовши певний етап поєднання з зовнішньою формою вираження, від самого себе приходять до самого себе. Такий процес об'єктивації символічного у знакові. Облудність символу полягає в тому, що суб'єкт бачить не себе, а те, що презентовано у знакові [5, 104].

В усіх постпірсівських класифікаціях знаків у семіотиці гуманітарних наук виникає логічний парадокс. Якщо символ – знак, то як він може протиставлятися знакові? Вочевидь, причиною надзнаковості символу в гуманітарних теоріях є його особлива антропогенна знаковість, на якій акцентував Ю. Лотман, вважаючи, що символ є «конденсатором усіх принципів знаковості, що водночас виводить за межі знаковості. Символ є посередником між різними сферами семіозису, а також між семіотичною та позасеміотичною реальністю. Водночас він є посередником між синхронією тексту й пам'яттю культури» [8, 160]. Усі знаки є антропогенними, але саме символ, його тлумачення є знаком особистості у контексті культури. Точкою відліку символу є буття людини, що визначає його культурне, соціальне та моральне значення [5, 114]. Тому символ – це знак, який у собі знаком не є. Його знаковість і значення створює людина. Суб'єктивне відчуття, естетичні емоції, наповнені соціально або культурно значущим моральним змістом – це символ. При символізації об'єктивне стає суб'єктивним. Символ стає генеративною моделлю.

Наука прагне до об'єктивності та однозначності визначень та класифікацій. Але в силу того, що людський фактор є суб'єктивним, символ як найбільш олюднений знак не вкладається у гуманітарних науках у класифікації на засадах логіки. Протиставлення знака і символу у сучасній гуманітарній науці ґрунтується на визнанні особливої знаковості символу у науках про людину, яка відрізняє його від решти класифікованих Ч. Пірсом знаків. Діалектика цього протиставлення полягає в тому, що генетично символ є знаком, який розвинув особливі надзнакові антропогенні властивості, протиставив себе іншим знакам, що не знімає повністю його знакові властивості і функції.

Висновки. Теоретичним висновком дослідження є визнання еволюції розуміння співвідношення символу та знака від гіпергіпонімічного у загальній семіотиці до однорівневого протиставлення (форма/зміст) у сучасних культурологічних дослідженнях. Двоїстість символу як найбільш олюдненого знака викликає різночитання в наукових працях, тому дослідники мають завжди експлікувати й

аргументувати свою позицію. Стаття відкриває перспективи для подальших досліджень трактування знаків у семиотичній теорії гуманітарних наук на когнітивному рівні.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. Москва: Языки русской культуры, 1998. 896 с.
2. Барт Р. Основы семиологии / пер. с франц. // Структурализм: «за» и «против». Москва: Наука, 1975. С. 52–102.
3. Бодрийяр Ж. Система вещей. /пер. с франц. С. Зенкина. Москва: Рудомино, 2001. 216 с.
4. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики /пер. с нем. общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. Москва: Прогресс, 1988. 704 с.
5. Иванов Н. В. Проблемные аспекты языкового символизма. Минск: ПроPILEI, 2002, 176 с.
6. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. Введение в философию человеческой культуры /пер. с англ. и комментарии Ю. А. Муравьева. Москва: Гардарики, 1998. 784 с.
7. Лосев А. Ф. Терминологическая многозначность в существующих теориях знака и символа // Знак. Символ. Миф. Москва: МГУ, 1982. 682 с.
8. Лотман Ю. М. Семиотика культуры и понятие текста // Избранные статьи. Т. I. Таллинн: Александра, 1992. С. 129 – 132.
9. Мечковская Н. Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура. Москва: Academia, 2008. 432 с.
10. Пашкова Н. І. Знаки матеріальної культури та їх мовна репрезентація // Проблеми зставної семантики. Вип. 10. Ч. 1. Київ: КНЛУ, 2011, с. 82–88.
11. Пашкова Н. І. Символ в когнітивній лінгвокультурології. Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: Москва: Международный центр науки и образования, 2012. Ч. II. С. 199 – 203.
12. Пашкова Н. І. Когнітивне підґрунтя взаємодії символу й артефакту – одиниць духовної та матеріальної форм культури // Проблеми семантики слова, речення та тексту: збірник наукових праць. Вип. 37. Київ: Логос, 2016. С. 135 – 145.
13. Платон. Апология Сократа. Критон, Ион, Протагор /под. ред. А.Ф.Лосева и др. Москва: Мысль, 1999. 863 с.
14. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / пер. с англ., ред. и предисл. А. Е. Кибрика. Москва: Прогресс, 2001. 654 с.
15. Слухай (Молотаева) Н. В. Символ в кругу смежных и близкородственных понятий // Слово. Символ. Текст: Сборник научных трудов, посвященных 80-летию проф. М.А. Карпенко / Под общей ред. проф. Е.С. Снитко и проф. Л.П. Дяченко. Киев, 2006. С. 172 – 183.
16. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1977. С. 31–285.
17. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Москва: Мысль, 1998. Т. I – II.
18. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. Москва: Петрополис, 1998. 432 с.
19. Peirce C. S..Collected works. In 8 vol. Cambridge: Garvard University Press, 1931 – 1958.

References

1. Arutiunova, N. D. (1998). Language and the world of man. Moskva: Jazyki russkoj kultury [in Russian].
2. Barthes, R. (1975). Éléments de sémiologie. Tekst: Strucruralizm: za i protiv. Moskva: Nauka. 52 – 102 [in Russian].
3. Baudrillard, J. (2001).Le système des objets. Moskva: Rudomino [in Russian].
4. Gadamer, H.-G. (1988). Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Moskva: Progress [in Russian].
5. Ivanov, N.V. (2002) Problematic aspects of lingual symbolism. Minsk: Propylei [in Russian].
6. Cassirer, E. (1998) Selected Works. An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture. Moskva: Gardarika [in Russian].
7. Losev, A. F. (1982). Terminological ambiguity in existing theories of sign and symbol. Tekst: Znak. Simvol. Mif. Moskva: MGU [in Russian].
8. Lotman, Yu. M. (1992). Semiotics of Culture and the Concept of Text: Izbrannyie statii. Vol.I. Tallinn. 129 – 132 [in Russian].
9. Miechkovskaja, N. B. (2008). Semiotics: Language. Nature. Culture. Moskva: Academia [in Russian].
10. Pashkova, N. I. (2011). Signs of material culture and their linguistic representation. Text. Problemy zistavnoji semantyky. Vol.10. Kyiv: Vydavnychij centr KNLU. 82 –88 [in Ukrainian].
11. Pashkova, N. I. (2012). Symbol in cognitive linguocultural studies. Tekst: Nauchnaja diskussija: voprosy filohii, iskusstvovedenija i kulturologii. Moskva: Mezhdunarodnyj centr nauki i obrazovanija. P.II. 199 – 203 [in Russian].
12. Pashkova, N. I. (2016). Cognitive interaction of symbols and artifacts – the units of material and spiritual cultural forms. Tekst: Studies in word, sentence and text semantics: collected scolarly articles. Kyiv: Logos. 37. 135–145 [in Ukrainian].
13. Platon (1999). Socrates' apology. Kryton, Ion, Protagor. Moskva: Mysl [in Russian].
14. Sapire, E. (2001). Selected Works on Linguistics and Cultural Studies. Moskva: Progress [in Russian].
15. Slukhai (Molotaeva), N.V. (2006). Symbol in the circle of adjacent and closely related concepts. Slovo. Symvol. Tekst: Sbornyk nauchnykh trudov, posviashchennykh 80-letyiu prof. M.A. Karpenko. Kyiv. 172 –183 [in Russian].
16. Saussure, F.de. General Linguistics Course. Tekst: Trudy po jazykoznaniju. Moskva: Progress. 31 – 285. [in Russian].
17. Spengler, O. (1998). Sunset of Europe. Essays on morphologists of world history. Moskva: Mysl [in Russian].
18. Eco, U. (1998). Missing structure. Introduction to semiology. Moskva: Petropolis [in Russian].
19. Peirce, C. S. (1931 – 1958). Collected works. In 8 vol. Cambridge: Harvard University Press

Стаття надійшла до редакції 04.03.2020
Прийнято до друку 10.04.2020